

DANIEL DOR

DANIEL DOR

**Instruirea imaginației.
Limba *ca o* tehnologie socială a comunicării**

Editura UNIVERSITARIA
Craiova, 2019

Traducători:

Alexandru Gafton

Vlad Preda

Copyright © 2019 Editura Universitaria

Toate drepturile sunt rezervate Editurii Universitaria

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

DOR, DANIEL

Instruirea imaginației : limba ca o tehnologie socială a comunicării /

Daniel Dor. - Craiova : Universitaria, 2019

Conține bibliografie

ISBN 978-606-14-1551-9

316

Copertă: Copyright © dr. Cat Hobaiter

© 2019 by Editura Universitaria

Această carte este protejată prin copyright. Reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea prin orice mijloace și sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețelele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informațiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum și alte fapte similare săvârșite fără permisiunea scrisă a deținătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislației cu privire la protecția proprietății intelectuale și se pedepsesc penal și/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

În memoria lui Yehuda Elkana

„A rosti un cuvânt este ca și cum ai lovi o clapă din claviatura imaginației.”

Ludwig Wittgenstein, *Cercetări filozofice*

MULȚUMIRI

Dacă nu ar exista conversațiile de calitate, viața de intelectual nu și-ar mai găsi rostul, și cu siguranță că nu ar avea nicio logică să petrecem prea mult timp gândindu-ne la limbă. Limba funcționează cel mai bine în timpul conversațiilor de calitate – nu în ciuda, ci datorită faptului că adesea este o luptă dificilă cu neînțelegerile. De-a lungul celor foarte mulți ani cât am încercat să pun această teorie pe picioare, am avut destul de mult noroc să mă bucur de conversațiile cu Michael Arbib, Mira Ariel, Shoshana Blum-Kulka, Jerome Bourdon, Mati Breski, Eve and Herb Clark, Mary Dalrymple, Dan Dediu, Jean-Louis Dessalles, Eli Dresner, John Du Bois, Miran Epstein, Nick Evans, Daniel Everett, Tecumseh Fitch, Miriam Fried, Ad Foolen, Ofer Gal, David Gil, Simona Ginsburg, Snait Gissis, Lila Gleitman, Adele Goldberg, Nathalie Gontier, Uri Hadar, Oren Harman, Gal Hertz, Ray Jackendoff, Sverker Johansson, Adam Kendon, Brian Klug, Chris Knight, Ivan Krastev, Ehud Lamm, Steven Levinson, Erez Levon, Jerome Lewis, John Lucy, Anat Matar, Irit Meir, Bracha Nir, Irene Pepperberg, Stanley Peters, Amit Pinchevski, Shalini Randeria, Malka Rappaport-Hovav, Haim Rechnitzer, Jacqueline Rose, Wendy Sandler, Michal Schechter, Yael Sharvit, Chris Sinha, Dan Slobin, Dan Sperber, Yosef Schwartz, Luc Steels, Deirdre Wilson, Emily Wyman, Noam Yuran, Yi Zheng, Jordan Zlatev, și Ghil’ad Zuckerman. Tuturor le sînt recunoscător.

De asemenea, aș dori să le mulțumesc studenților mei de la Universitatea Tel Aviv, care de ani se luptă cu o teorie în curs de realizare, și participanților la prelegerile pe care le-am susținut pe marginea teoriei, în diferitele momente ale evoluției ei, la Tel Aviv, Londra, Budapesta, Amsterdam, Nijmegen, Lisabona, X’ian și Berlin.

Le datorez mulțumiri speciale celor trei profesori ai mei, fiecare dintre ei avînd un impact profund asupra mea și asupra muncii mele. Ruth Berman, care privea cu suspiciune teoretizările inutile, posesoare a unor cunoștințe profunde asupra limbajului așa cum este el în realitate, este o sursă constantă de inspirație și sprijin pentru mine de mai mult de douăzeci de ani deja. Paul Kiparsky, cel mai bun specialist în lingvistică teoretică pe care l-am cunoscut vreodată, m-a învățat tot ce știu în legătură cu abordarea analizei lingvistice. Peter Sells, cel mai bun profesor de lingvistică pe care l-am avut vreodată, a recunoscut potențialul teoriei încă dintr-un stadiu timpuriu, m-a ajutat și m-a încurajat, și mi-a dat sfaturi strategice de neprețuit într-un moment cînd

șansele de a publica nu păreau prea promițătoare. Vă mulțumesc, Ruth, Paul și Peter: a fost o onoare pentru mine.

Îi sînt profund îndatorat lui Nick Enfield, editorul seriei Foundations in Human Interactions. Nick a citit o versiune timpurie a manuscrisului, a reușit să privească dincolo de greșelile evidente și să vadă ce încercam să fac – și apoi m-a direcționat în procesul de a transforma acel lucru în ceva ce merita publicat. Îți mulțumesc, Nick, acest lucru chiar nu s-ar fi putut întîmpla fără tine. Și multe mulțumiri bunilor oameni de la Oxford University Press, celor doi referenți anonimi, lui Hallie Stebbins, Jamie Chu, Bactavatchalane Gogulanathan, Susie Hara și Carolyn Napolitano. A fost o plăcere să lucrez cu voi.

Acum mai mult de douăzeci de ani, eu și biologul evoluționist Eva Jablonka am început o conversație despre limbaj și evoluția sa, iar conversația pur și simplu a continuat fără întreruperi de atunci încoace. Am dezvoltat un model dinamic al coevoluției limbajului și a vorbitorilor lui, și am scris pe larg despre acestea și despre alte teme relaționate. După atît de mulți ani de colaborare, nici unul dintre noi nu își mai poate aminti care ce idee a pus pe masă. Îi voi fi mereu recunoscător pentru înțelepciunea ei penetrantă și pentru creativitatea ei, pentru toată onestitatea ei, și, cel mai important, pentru că este o prietenă atît de nemaipomenită.

Ce-i datorez Liei Nirgard, propria mea Lia'le, se află dincolo de puterea de exprimare a cuvintelor – cu excepția cazului cînd sînt folosite pentru poezie. Soția mea, dragostea mea, cel mai bun prieten al meu de pe lume, partenerul meu la activism, cel mai atent cititor al meu, artist al limbii cu care trăiesc – îți mulțumesc pentru că ești tu însăși. Gabi, Talia și Daniela, vă mulțumesc pentru că ați avut încredere, și pentru că sînteți exact așa cum sînteți. Chiar sînt foarte norocos. Galia și Ramon, vă mulțumesc pentru că ați fost întotdeauna alături.

În cele din urmă, îi dedic această carte memoriei lui Yehuda Elkana, un aventurier și antreprenor intelectual, un om cu multă înțelepciune, pasiune și energie nesfîrșită, singurul om pe care l-am cunoscut vreodată care a fost în stare să vadă întreaga hartă a științei și istoriei, singurul bucătar-șef care și-a luat o a doua slujbă ca rector universitar – mentorul meu, prietenul meu, în multe feluri, tatăl meu. Nu aș putea nici măcar începe să descriu cît de mult a însemnat pentru mine să-l am pe Yehuda în viața mea. Știu doar că în fiecare zi îmi este dor de el. Fie ca sufletul său să se odihnească în pace.

1. INTRODUCERE

Această scriere încearcă să abordeze problema fundamentală a științei lingvisticii, și anume *ce este limba?* Întrebarea este una foarte veche, iar faptul că răspunsurile continuă să se schimbe îi atestă complexitatea și importanța, uriașul efort intelectual investit în ea de-a lungul vremurilor și – poate paradoxal – faptul că condiția umană este în continuă schimbare. Ea ne silește constant să ne reexaminăm și să ne ajustăm concepțiile despre noi înșine, iar la fiecare moment al parcursului, ori de câte ori reușim să ne privim dintr-o perspectivă nouă, aflăm că tot într-o nouă lumină percepem și limba. Nu prea avem opțiuni, modul în care ne înțelegem pe noi fiind inextricabil și permanent întretesut cu cel în care înțelegem limba.

Înțelegerea pe care vreau să o ofer limbii în aceste pagini începe cu o revenire la o lungă tradiție de gândire, una care acum cincizeci de ani a fost repudiată din știința lingvisticii de către *revoluția cognitivă*, iar în zilele noastre este reexaminată local, în anumite zone ale domeniului: condiția umană este profund socială, limba fiind o entitate socială. Ea este un atribut al comunității, al rețelei sociale, produsul unui proces colectiv de invenție și dezvoltare. Ea se află *între* vorbitori, iar nu *în* ei, la un nivel de organizare și de complexitate care transcende mintea individuală, neputând fi redusă la aceasta. Locul în care trebuie căutată esența limbii nu este mintea-creier, ci viața socială.

Totuși, acesta e doar începutul și, ca atare, nu-i prea bogat în informații. Întrebarea ar trebui să fie: ce tip de entitate socială este limba? Voi arăta că ea este esențialmente o *tehnologie a comunicării*. La o primă aproximare, aceasta înseamnă că, sub aspect ontologic, limba ar trebui clasificată împreună cu alte tehnologii ale comunicării pe care le-a inventat omul, precum cartea, fax-ul, telefonul, jocurile pe computer și facebook-ul, nu împreună cu instituțiile sociale (precum guvernarea și familia) sau cu capacitățile cognitive (precum perspicacitatea și raționalitatea). Precum alte tehnologii, limba trebuie să se constituie înainte de a putea fi folosită, iar ca urmare a folosirii sale se modifică și se dezvoltă constant. Ea se răspîndește și se propagă precum alte tehnologii și întocmai ca acestea își are expertii săi, modelele, inovatorii, gardienii, rebelii, utilizatorii normali și utilizatorii abuzivi, cu toții activi și pasivi în diferite grade. Cel mai important fapt, însă, este că modul ei de operare poate fi cel mai bine analizat în termeni tehnologici. Limba este prima tehnologie de comunicare inventată vreodată. Ea a revoluționat viața umană și ne-a schimbat realmente, ca specie

biologică. Astăzi încă rămîne cea mai puternică tehnologie pe care o folosim. Pentru a înțelege acest lucru și întrepătrunderea sa dialectică cu condiția umană, este necesar ca în cercetarea noastră să adoptăm o perspectivă social-tehnologică.

În centrul perspectivei social-tehnologice care urmează a fi dezvoltată în această lucrare se află înțelegerea faptului că limba nu poate fi o tehnologie de comunicare care are un *scop general*. Așa ceva pur și simplu nu există, căci, dacă ar fi existat, nu am fi avut nevoie să inventăm altceva. Fiecare tehnologie de comunicare este specifică funcțional. Fiecare tehnologie folosește o strategie funcțională specifică, iar specificitatea strategiei îi determină amplitudinea funcțională, adică ce poate face la niveluri ridicate de eficiență, unde îi scade eficiența, unde se prăbușește și ce nu poate face dintru început. Pentru a pătrunde în esența limbii, spre a converti înțelegerea esenței sale sociale în teorie științifică, trebuie să ne întrebăm: care este *specificitatea funcțională* a limbii, ca tehnologie de comunicare construită pe cale socială?

Voi arăta că specificitatea funcțională a limbii stă în chiar caracterul particular al strategiei funcționale pe care o folosește. Acesta se referă la *instruirea sistematică a imaginației* pe care o folosim spre a comunica în mod direct cu imaginația interlocutorilor noștri. Toate celelalte sisteme de comunicare intențională, tehnologice sau nu, folosite de către oameni și de către alte specii (probabil cu excepția dansului albinelor) funcționează împreună cu ceea ce am numit strategie *experiențială*. Aceasta le procură receptorilor material pentru a trăi experiența cu propriile simțuri, permițînd astfel *împărtășirea* concretă a experienței. În felul acesta, strategia experiențială este inerent limitată, o experiență putînd fi împărtășită doar dacă poate fi trăită ca experiență. Limba este singurul sistem care trece dincolo de împărtășirea experienței. Ea le permite vorbitorilor să-și instruiască receptorii în mod intenționat și sistematic, în procesul de imagineare a experienței vizate, *în loc de* a o trăi nemijlocit. Vorbitorul furnizează receptorului un cod, un plan, o listă schematică a coordonatelor de bază ale experienței, pe care se așteaptă ca receptorul să le utilizeze ca pe o schelă, în imaginarea experiențială. Urmînd codul, interlocutorul trezește din memorie experiențe trecute și apoi le reconstruiește și recombina spre a produce noi experiențe imaginate. Rezultă că limba este singurul sistem ce permite comunicarea care, de fapt, *umple golurile experiențiale* dintre vorbitori. Făcînd astfel, se creează un spațiu pentru socialitatea umană, care altminteri ar rămîne închisă. Acesta este secretul succesului ei, totodată fiind calea pe care participă activ la construirea individului uman ca ființă socială.

Nimic din abordarea social-tehnologică pe care o vom dezvolta aici nu neagă faptul că limba ridică probleme cruciale în legătură cu cunoștințele noastre. Dimpotrivă, limba este o tehnologie foarte solicitantă pentru utilizatorii ei, o gamă întreagă de capacități cognitive (și emoționale) necesitând întreaga noastră atenție. Faptul asupra căruia insistă abordarea aceasta este că pentru a înțelege capacitățile (referitoare la achiziția din cadrul comunicării concrete) și modul în care aceasta a evoluat, mai întâi trebuie să poziționăm însăși tehnologia pe nivelul ontologic concret, unde îi este locul. Despre cunoașterea legată de limbă am aflat enorm de multe în ultimii cincizeci de ani și acum știm destule încât, în sfârșit, să abandonăm *metafora computerului* – ideea că limba, ca oricare dintre capacitățile cognitive, ar trebui cercetată ca și cum ar fi o piesă a unui program informatic, din computerul pe care îl numim mințecreier – și să o înlocuim cu *metafora* actualizată a *rețelei*. Într-adevăr, limba este o piesă a unui program informatic, a unuia de *comunicare*. Ea se află în *Rețea*. Indivizii umani sînt *utilizatori finali*, ei descarcă *copii* ale programului, în mințile-creier, fapt care le permite să comunice unii cu alții (în limitele în care copiile lor sînt îndeajuns de asemănătoare).

Ceea ce știm astăzi despre procesele și capacitățile implicate în descărcarea și utilizarea programului de către utilizatorii terminali ar trebui să ne aducă la înțelegerea faptului că esența programului însuși nu se află aici. Esența programului stă în faptul că el se află între utilizatorii terminali, că el facilitează ceva care nu se află în capacitatea individuală a nici unuia dintre ei. După cum spune Humboldt (1936 [1999], p. 42), „existența *limbilor* dovedește că există și creații mentale ce nu trec nicicum de la un individ la ceilalți, însă care pot doar să emane din activitatea simultană a tuturor”. Limba nu poate fi explicată în termeni de dinamică cognitivă petrecută în mințecreier a individului, din același motiv pentru care rețelele sociale de pe Internet nu pot fi explicate pe baza a ceea ce se întîmplă în computerele personale ale utilizatorilor de rețea. După cum voi încerca să arăt, faptul că teoriile asupra limbii – orientate cognitiv și actualmente aflate în dezbaterea literaturii de specialitate – sînt atît de baroce în complexitate arată tocmai că ele sînt încercări de a atinge un țel imposibil. Limba este o entitate mult mai simplă și mult mai rezonabilă, dar pentru a vedea acest lucru trebuie să vedem la ce folosește.

Prin urmare, ipoteza mea este că tot ceea ce are nevoie de o explicație teoretică în lingvistică și în jurul ei decurge direct sau indirect din esența limbii ca tehnologie de comunicare instrucțională a imaginației constuite pe cale socială: (a) arhitectura limbii, modul în care este construită social și în care funcționează în comunicarea concretă; (b) proprietățile

cuvintelor și înțelesurile lor; (c) inextricabila relație dintre limbă și adevăr; (d) relația dialectică dintre limbă și modalitățile în care percepem lumea; (e) tiparele structurii sale gramaticale; (f) viața sa duală, ca fenomen universal felurit; (g) inerenta dificultate și fragilitate a comunicării lingvistice, succesele și eșecurile ei; (h) dinamicile schimbării lingvistice; (i) complicațiile identității întemeiate pe limbă; (j) forța politică a limbii; (k) natura procesului de achiziție a limbii și (l) dinamica evolutivă care a adus limba pe primul loc, comunitățile umane prelingvistice, distanțându-se treptat de socialitatea primatului și dezvoltând o cultură poliedrică și foarte complexă, tot lipsită de cuvânt, o cultură care a adus strategia împărtășirii experienței la granițele amplitudinii ei funcționale. Aceasta a fost deopotrivă temelia pe care s-a clădit limba și cauza apariției sale. Pe măsură ce existența umană a ajuns să depindă tot mai mult de calitatea globală a comunității, nevoia unei căi de comunicare care ar putea depăși limitele amplitudinii s-a transformat treptat într-o necesitate – ca de fiecare dată, mamă a invenției. Pe măsură ce explorările de pe noul tărâm al comunicării s-au stabilizat spre a forma primele prototipuri funcționale, evoluția umană a intrat într-o nouă eră. Limba a continuat să evolueze la nivel cultural și a dus societățile umane și indivizii umani – comportamentele și identitățile lor, cunoștințele și emoțiile lor, psihologiile și constituțiile lor genetice – într-o fascinantă rețea de spirale coevolutive. Mai întâi am inventat limba. Apoi limba ne-a schimbat.

Se înțelege de la sine că nu am intenția de a explica în fapt toate lucrurile de care lingvistica are nevoie a fi explicate, lucrarea aceasta fiind una generală. Ceea ce voi încerca să fac este să prezint o teorie generală a limbii îndeajuns de explicită și de detaliată încât să procure o nouă temelie conceptuală pentru cercetarea științifică preocupată de tot ceea ce se află la interiorul și în jurul limbii. Definiția clasică pe care o dă filozoful științei, Carl Hempel, teoriei științifice surprinde cu mare precizie și eleganță ceea ce intenționez să fac. Ea merită a fi citată în întregime:

„Prin urmare, o teorie științifică poate fi asemănată unei rețele spațiale complexe. Termenii ei sînt reprezentați de noduri, în vreme ce firele care le conectează corespund parțial definițiilor și parțial ipotezelor fundamentale și derivate, incluse în teorie. Întregul sistem plutește – ca să spunem astfel – deasupra planului observației și este ancorat de acesta prin regulile de interpretare. Acestea ar putea fi imaginate ca niște corzi ce nu sînt parte a rețelei, însă leagă anumite puncte ale acesteia de anumite puncte ale planului observației. În virtutea acestor conexiuni interpretative, rețeaua poate funcționa ca o teorie științifică: de la anumite date observaționale putem urca, pe calea unei corzi interpretative, la un anumit punct al rețelei

teoretice, iar de acolo, pe calea definițiilor și a ipotezelor, să mergem în alte puncte, de unde alte corzi interpretative ne permit să coborâm în planul observației” (Hempel 1952, p. 36).

Descrierea teoriei științifice ca o rețea spațială de termeni, definiții și ipoteze, plutind deasupra planului observației ca o hartă interpretativă, făcută de către Hempel, lămurește de îndată că dificultatea nu constă doar în explicarea cutărui sau cutărui set de date, în formularea de ipoteze și predicții, sau în construirea de instrumente pentru cercetarea empirică. Miza o constituie statornicirea unei rețele complexe de relații (de multe tipuri diferite) între idei, raționamente, observații și interpretări care, în cele din urmă, să producă sentimentul general al limpezimii, coerenței și unității, și să permită acea libertate a mișcării interpretative, în sus și în jos, între planul teoriei și cel al observației, atât de frumos descrisă mai sus. Provocarea la care are a răspunde o teorie este una de tip arhitectural.

Prin urmare, voi începe construind cu atenție rețeaua teoretică – cu termenii, definițiile și ipotezele ei –, iar apoi voi arăta cum permite aceasta o reconsiderare consistentă a planului observației asupra celor trei niveluri interrelaționate. Mai întâi voi selecta un set reprezentativ de mănunchiuri de probleme din diferitele subdomenii ale științei lingvisticii și voi arăta felul în care încearcă teoria a le gestiona, nu spre a le oferi expuneri complete, ci spre a le arăta disponerea față de tipul de tratament pe care teoria li-l aplică. Aici, scopul va fi de a arăta că teoria oferă diferitelor mănunchiuri de probleme o privire de ansamblu revigorantă, sugerând răspunsuri noi la probleme fundamentale, rezolvă dificultăți persistente, permite rearanjarea datelor cu conștiinciozitate, introducând sensuri noi, provenite din constatări și descoperiri majore din diferite domenii, eliberând cercetarea de controversele ajunse în impas și de constrângerile nejustificate, simplificând analizele, deschizând noi căi pentru cercetarea empirică și așa mai departe. Cum teoria încearcă să repoziționeze limba în domeniul social, cea mai importantă provocare va fi de a demonstra că aceasta nu-și pierde perspectiva asupra uriașelor realizări ale lingvisticii ca știință cognitivă. Nu sînt motive de a relua *această* greșeală.

Discuțiile tehnice asupra diferitelor mănunchiuri de probleme, așadar, vor fi atât de explicite și de detaliate pe cît o va cere sarcina de a le demonstra, dar nu mai mult decît atât. Ele ar trebui înțelese ca încercări de a arăta – mai degrabă în chip informal – modul în care noile teorii permit tipuri de explicații principiale și cum ar trebui să fie cercetările serioase asupra dificultăților empirice. Mai mult, majoritatea exemplurilor va fi în limba *engleză*, însă această alegere nu implică nimic, categoric nu că ar fi

ceva universal în legătură cu convențiile englezei. Tocmai din cauză că limba este pentru toți un sistem convențional, orice demonstrație trebuie să folosească convențiile particulare ale cutărei sau cutărei limbi. Faptul că, pe moment, cititorul și cu mine folosim engleza pentru a comunica sugerează că, probabil, demonstrația în limba engleză ar fi cea mai rezonabilă alegere.

La un al doilea nivel, voi încerca să demonstrez că analizele particulare asupra diferitelor mănunchiuri de probleme converg în a produce o expunere nouă și *unificată* a imaginii generale a limbajului uman: (a) că teoria prezintă îndeajuns de multe dovezi pentru a sprijini afirmația că toate mănunchiurile de probleme actualmente supuse, în literatura științifică, unor aparate explicative foarte specializate și incompatibile, de fapt, pot fi supuse aceluiași tip de tratament; (b) că teoria reorganizează în chip rodnic mănunchiurile de probleme, unele în funcție de altele, și întinde între ele noi punți explicative; (c) că întreaga mișcare arată calea către refacerea puzzle-ului limbajului uman, ca fenomen unificat.

La cel de-al treilea nivel, mă va interesa impactul teoriei asupra relației dintre lingvistica teoretică și toate celelalte discipline din jurul ei, care au un interes legitim în observația lingvistică simplă – de la psihologie și biologie, către sociologie, comunicare, până la studiile critice. Voi încerca să arăt că teoria creează noi grade de armonie între lingvistica teoretică și vecinii ei, aducându-le mai aproape unele de altele și ajutându-le să-și raționalizeze relațiile, creînd noi contexte în care să se poată manifesta influența reciprocă, inspirația și cooperarea, și în felul acesta ajutînd efectiv la re poziționarea limbii în locul ei corect, din cadrul imaginii globale asupra vieții umane. Iarăși, cea mai importantă provocare de aici va fi de a demonstra modul în care teoria reconectează lingvistica cu tradițiile orientate către domeniul social (inclusiv cele postmoderne), fără a rupe legăturile pe care s-a străduit din greu să le stabilească cu vecinii ei orientați în direcția cognitivă.

1.1. Așezarea eșafodajului etapei teoretice. Unde ne aflăm astăzi?

Acum cincizeci de ani, Noam Chomsky a avansat o propunere, în vederea unei teorii generale a limbii. Firește că nu toată lumea a fost de acord cu ea, însă nimeni nu a oferit o alternativă comprehensivă. Strategia teoretică a lui Chomsky era limpede, îndrăzneată și foarte incitantă, în fapt rămînînd neatinsă de-a lungul întregii perioade de dezvoltare a acesteia, de la *structura logică a teoriei lingvistice* (1955) și *structurile sintactice* (1957), prin modelul *aspectelor* (1965), *regenți și relații* (1981) și *limite* (1986), până la versiunea curentă a teoriei, *programul minimalist* (1995). În